

ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ

Душка Кликовац

Креативни центар

ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

за основну школу

прво издање

аутор

др Душка Кликовац

рецензенти

проф. др Живојин Станојчић

проф. др Мирослав Николић

проф. др Љубомир Поповић

Татјана Шофранац

Елеонора Остојић

уредник

мр Љиљана Маринковић

лектор

Виолета Бабић

илустрације

Душан Павлић

дизајн

Оливера Батајић Сретеновић

припрема за штампу

Татјана Ваљаревић

издавач

Креативни центар

Градиштанска 8, Београд

Тел./факс: 011/ 38 20 464, 38 20 483, 24 40 659

за издавача

мр Љиљана Маринковић

штампа

Графостил, Крагујевац

тираж

3.000

copyright © Креативни центар 2010

ГРАМАТИКА
СРПСКОГ
ЈЕЗИКА
ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ

Душка Кликовац

Креативни центар
Београд 2010

Реч унапред	9
О српском језику	11
Порекло српског језика	13
Дијалекти	16
Дијалекти и књижевни језик	16
Српски дијалекти	16
Развој књижевног језика код Срба	19
Први књижевни језик код Срба: старословенски	19
Српска редакција старословенског – српскословенски	21
Рускословенски и славеносрпски	24
Идеја о писању на народном језику	27
Вукова реформа књижевног језика, азбуке и правописа	30
Даљи развој српског књижевног језика	33
Гласови и нагласак	39
Говорни органи и подела гласова српског језика	41
Слог	45
Гласовне промене	46
Једначење сугласника по звучности	46
Једначење сугласника по месту изговора	47
Палатализација	49
Сибиларизација	50
Јотовање	51
Непостојано <i>a</i>	53
Промена <i>л у о</i>	54
Сажимање и изједначавање самогласника	55
Губљење сугласника	56
Акценат речи	59
Реченични акценат	62
Врсте речи	65
О врстама речи у српском језику	67
Именице	71
Придеви	78
Заменице	84
Именичке заменице	84
Придевске заменице	87
Прилози	92
Бројеви	95
Главни бројеви	95
Редни бројеви	98
Глаголи	99
Значење и врсте глагола	99
Глаголски вид и обличке категорије глагола	101

Глаголски облици	104
Прости глаголски облици	104
Промена помоћних глагола	109
Сложени глаголски облици	111
Облици пасива	115
Предлози	116
Везници	118
Речце	120
Узвици	122
Грађење (творба) речи	125
О грађењу речи	127
Извођење	128
Слагање	132
Комбиновано грађење	134
Претварање	136
Значење речи	139
Шта је то реч	141
Синонимија и антонимија	142
Једнозначне и вишезначне речи	144
Хомонимија	145
Метафора и метонимија	146
Реченица, њени делови и односи међу њима	149
Синтагма	151
Предикатска и комуникативна реченица	154
Предикатска реченица	154
Комуникативна реченица	155
Састав предикатске реченице	156
Од чега зависи састав предикатске реченице	156
Субјекат	157
Предикат	158
Прави објекат	160
Неправи објекат	161
Логички субјекат	162
Прилошке одредбе	163
Апозиција и апозитив	164
Активне и пасивне реченице	165
Непотпуне (елиптичне) реченице	166
Исказивање реченичних чланова речима, синтагмама и зависним реченицама	167
Основна значења и службе падежа	173
Шта падежи означавају	173
Номинатив	174
Генитив	174

Датив	177
Акузатив	178
Вокатив	180
Инструментал	180
Локатив	182
Место налажења и место завршетка кретања	182
Падежна синонимија	183
Основна значења глаголских облика	185
Лични глаголски облици	185
Презент	186
Перфекат	187
Аорист	187
Плусквамперфекат	188
Имперфекат	189
Футур први	189
Императив	189
Потенцијал	190
Футур други	191
Нелични глаголски облици	192
Инфинитив	192
Глаголски прилози – садашњи и прошли	193
Глаголски придеви – радни и трпни	194
Слагање реченичних делова (конгруенција)	196
Независне предикатске реченице	198
Зависне предикатске реченице	202
Изричне реченице	202
Односне реченице	204
Месне реченице	206
Временске реченице	207
Намерне реченице	208
Узрочне реченице	209
Условне реченице	210
Допусне реченице	210
Поредбене реченице	211
Последичне реченице	212
Зависне реченице и запета	213
Напоредни односи међу реченицама и реченичним члановима	214
Напоредни односи међу независним реченицама	214
Напоредни односи међу зависним реченицама	216
Напоредни односи међу синтагмама и речима	217
Изабрана литература	219
Индекс	221

РЕЧ УНАПРЕД

У овој књизи излаже се основношколско градиво из граматике, лексикологије и историје књижевног језика, усклађено са најновијим програмима за више разреде основне школе.

Приручници као што је овај нужно су резултат извесног компромиса – између, с једне стране, потребе да изложени садржај буде теоријски кохерентан и научно валидан, и с друге – потребе да се приближи ђацима на основношколском узрасту. Надам се да у овом случају тај компромис није превише оштетио ни једну ни другу страну.

Сва теоријска решења утемељена су у научној литератури, чији је селективни списак дат на крају књиге. Ипак, градиво о заменицама и заменичким прилозима обрадила сам нешто другачије него што је то уобичајено, из убеђења да је приступ који нудим једноставнији и прихватљивији за школску праксу него досадашњи.

С обзиром на то да програм за основну школу углавном само предвиђа које градиво треба обрадити, али не и до које „дубине“ то треба учинити, писац сваког уџбеника и приручника мора да се ослони на своју процену и драгоцене савете колега из школске праксе. Тако је учињено и у овом случају.

Захвална сам рецензентима и другим колегама који су пажљиво читали рукопис – нарочито проф. Љубомиру Поповићу, Мирославу Николићу и Ивану Клајну. Наравно, одговорност за примедбе које ни сам усвојила и за све евентуалне грешке остаје моја.

Душка Кликовац

О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Порекло српског језика

Дијалекти

Развој књижевног језика код Срба

◆ ПОРЕКЛО СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Српски језик припада **индоевропским језицима**. Они су постали од заједничког претка – **праиндоевропског језика**. Сматра се да се тим језиком говорило у III миленијуму пре н. е., у источној Европи или западној Азији. Од њега је настало више породица језика – словенска, романска, германска и др. Од њега воде порекло и неки појединачни језици – грчки, албански и јерменски.

Словенски језици су, како се претпоставља, настали од истог претка – **прасловенског језика**. Стога су они, упркос међусобним разликама, и данас више или мање слични по својој гласовној и граматичкој структури, као и по речнику.

Словени су се из своје постојбине – која се простира од Балтика на северу до Карпата на југу – у времену од II до VII века раселили у три правца. Тако се прасловенски језик распао на три групе словенских језика – источнословенску, западнословенску и јужнословенску. Данас тим групама припадају следећи књижевни језици:

- (а) **источнословенској** – руски, белоруски и украјински;
- (б) **западнословенској** – пољски, лужичкосрпски, чешки и словачки;
- (в) **јужнословенској** – српски / хрватски / бошњачки (који имају исту дијалекатску основу и чији

се говорници међусобно лако разумеју, али који су проглашени различитим књижевним језицима), словеначки, македонски и бугарски. У ову групу сврстава се и старословенски језик – први књижевни језик Словена.

Јужни Словени су се, после задржавања у Панонији и данашњој Румунији, током VI и VII века доселили на Балкан.

Како се развијао речник српског језика (1): прасловенске речи и романске позајмљенице

Сматра се да је прасловенски језик имао двадесетак хиљада речи. Многе од њих чувају се, с нешто измењеним ликом, и данас. Из речи као што су *жишо*, *йшеница*, *раж*, *јечам*, *овас*, *йросо*, *йиква*, *диња*, *реја*, *йрах*, *ораша*, *којаши*, *сејаши*, *косиши*, *жеши*, *млеши*, *браши*, *йлуј*, *рало*, *срй*, *ко-са*, *мошика*, *лојаша*, *виле*, *жрвањ* закључујемо да су се Стари Словени бавили земљорадњом; по речима *крава*, *бик*, *свиња*, *коњ*, *ждребе*, *овца*, *јаџе*, *коза*, *сјадо*, *најасаши* видимо да су се бавили и сточарством; речи *риба*, *сом*, *шшука*, *йасйрва*, *клен*, *удица*, *мрежа*, *врша*, *осши* указују нам на риболов; речи *вуна*, *лан*, *конойља*, *йкаши*, *шиши*, *кројиши*, *йресши* на израду текстила; речи *јабука*, *крушка*, *шљива*, *вишња*, *ораш*, *лешник* на воћарство итд. Стари Словени су од метала познавали *железо*, *мед* (= бакар), *олово*,

1. О српском језику

сребро, злато, а путовали су како копном (о чему нам говоре речи *пунџа, сјаза, саонице, седло, возићи, јахаћи*) тако и водом (*лађа, чун, весло, крма*). Од музичких инструмената били су им познати *тусле, дубањ, вишњаљка, свирала*; на њима се *свирало*, а уз њих *пјевало и плесало*.

На Балкану су Словени затекли становништво које је говорило дијалектима латинског језика и из тих дијалеката преузели су многе речи: *босиљак, ловор, рошква, дуња, јећуља, мазга, мрамор, врш, конопац, сайун, уље, врч* итд.

◆ ДИЈАЛЕКТИ

◆ Дијалекти и књижевни језик

Срби се служе **српским књижевним језиком**, а записују га **ћирилицом** (која је њихово традиционално, а и званично писмо) и, у новије време, **латиницом**. Сваки књижевни језик је **нормиран** – његове особине прописане су и описане у одговарајућим приручницима (граматикама, речницима и правопису). Он служи као средство споразумевања целе једне друштвене заједнице, у свим областима живота, и у писању и у говору.

Појам књижевног језика треба разликовати од појма **народног језика**, којим се, у свакодневним незваничним приликама, служи народ (под којим се традиционално сматра пре свега сеоско и мање образовано становништво).

Народни језик је подељен на **дијалекте**. Њима се служе говорници на ограниченој територији, готово искључиво у говору – дакле, у незваничним приликама и за свакодневне потребе (мада има и примера да су дијалектом написана и нека књижевна дела).

◆ Српски дијалекти

Српске дијалекте делимо, најпре, по томе којим је гласовима замењен некадашњи глас јат. Он је у не-

1. О српском језику

ким дијалектима замењен гласом *е* (нпр. *цвеш̄*, *цвеш̄ови*); ти дијалекти називају се **екавски**. У другима је замењен гласовним групама *ије* или *је* (*цвијеш̄*, *цвјеш̄ови*); они се називају (**и**)**јекавски**. Најзад, неки дијалекти су **икавски** – у њима је глас *јат* замењен гласом *и* (*цвиш̄*, *цвиш̄ови*).

Српске дијалекте делимо још на **старије** и **млађе**. Они се разликују пре свега по акцентима и деklinацији: млађи дијалекти имају четири акцента и систем од седам падежа, а у старијима то није случај.

Дијалекти којима говоре Срби јесу следећи:

(1) **екавски:**

- (а) млађи – шумадијско-војвођански;
- (б) старији – косовско-ресавски;
– призренско-тимочки.

(2) (**и**)**јекавски:**

- (а) млађи – источнохерцеговачки;
- (б) старији – зетско-рашки
(зетско-јужносанџачки).

Поред тога, један мањи број Срба говори икавски.

Сви дијалекти српског језика припадају **штокавском наречју** – у њима упитно-односна именичка заменица за ствари гласи *ш̄шо/ш̄ша*. Штокавским наречјем се говори у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и у великом делу Хрватске, тако да је оно народни језик и других народа осим Срба – Црногораца, Бошњака и једног дела Хрвата.

Штокавски дијалекти приказани су на следећој слици (адаптирано из: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, СКЗ, Београд 1971, стр. 332–333).

У основу српског књижевног језика ушла су два дијалекта: **источнохерцеговачки** (који је (и)јекавског изговора) и **шумадијско-војвођански** (који је екавског изговора).

◆ РАЗВОЈ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА

◆ Први књижевни језик код Срба: старословенски

Кад су се после сеоба нашли на новим територијама, Словени су често били изложени културним и верским притисцима околних народа. Нарочито су у тешком положају били Западни Словени, који су се нашли на удару Франачке и неких германских држава. Стога је кнез Растислав, владар Велике Моравске (данашња југоисточна Чешка), затражио од византијског цара да му пошаље мисионаре који би хришћанство ширили на словенском језику. Византијски цар 863. године шаље Константина (или Ђирила, како је назван кад се касније замонашио) и Методија, учене Солуњане.

Да би могли проповедати хришћанство међу Словенима, они су превели Библију и друге црквене књиге с грчког језика на дијалекат којим су говорили Словени из околине Солуна и који је тада био врло добро разумљив свим Словенима. Да би изразили појмове за које у словенском језику нису могли наћи речи, Ђирило и Методије су узимали грчке речи или, чешће, стварали нове словенске речи по грчком калупу. Из грчког су преузимали и реченичне конструкције. Тако су створили први књижевни језик Словена, који данас називамо **старословенски**. Њега су записали писмом које је

Ћирило саставио на основу грчког и неких других писама – **глагољцом**.

Старословенски језик се проширио по словенском свету, а Срби су богослужење на њему примили вероватно током X века.

Како се развијао речник српског језика (2): позајмљенице из грчког – грцизми

Речи грчког порекла су у нашем језику сачуване и до данас. То су *аѿосѿол*, *анђео*, *јерес*, *ѿаѿиријарх*, *калуђер*, *монах*, *манасѿир*, *ћелија*, *икона*, *ѿамјан*, *манѿија*, *лиѿурѿија*... Наш језик је наставио да прима речи из грчког и касније, јер је узор српској средњовековној култури била византијска култура.

Крајем IX века Ћирилови и Методијеви ученици у Бугарској стварају друго словенско писмо – **ћирилицу**. Свако слово у ћирилици имало је своје име, а од имена прва два слова (*аз* и *буки*) изведен је назив *азбука*. Старословенска ћирилица имала је више слова него данашња; на пример, постојала су слова **Ъ** („танко јер“) и **Ѣ** („дебело јер“) – која су означавала тзв. меки и тврди полуглас, **Ы** („јери“) – које је означавало тзв. тврдо *и*, **Ѧ** и **ѧ** – која су означавала носно *е*, одн. *о*, **Ѣ** („јат“) – које је означавало неку врсту гласа *е* и слог *ја* и др.

1. О српском језику

У српским земљама неко време се писало и глагољцом и ћирилицом, али је ћирилица, као једноставнија, а и сличнија грчком писму, до XII века сасвим потиснула глагољицу и усталила се као традиционално српско писмо.

Старословенски језик записиван је правописом који је био различит од данашњег: речи се нису одвајале једна од друге, нити су реченице обележаване великим словом на почетку и тачком на крају. Такав начин писања назива се континуирано писање. Мање целине одвајане су тачком или двама тачкама у средини реда. Почетна слова текстова – тзв. иницијали – била су већа од осталих и понекад украшена.

У почетку је целокупна књижевност била црквена – намењена верским потребама. Књиге су преписиване руком, јер штампарија још није било. Од старословенских текстова написаних на српском тлу сачувани су *Маријино јеванђеље*, *Темнићки наџиис*, *Гршковићев одломак* и *Михановићев одломак*.

◆ Српска редакција старословенског – српскословенски

Временом се српски народни језик (тј. његови дијалекти) мењао и све више разликовао од књижевног – старословенског језика. Стога су преписивачи црквених књига почели нехотице у текстове уносити особине својих говора – пре свега гласовне, али и оне које су се тичале облика речи. Тако је, у XI или

XII веку, створена **српска редакција старословенског језика** или **српскословенски језик**. Он је служио потребама цркве, али и српске средњовековне државе. Као књижевни језик наставио је да служи Србима све до прве половине XVIII века.

На исти начин настале су друге редакције старословенског – бугарска, македонска, румунска, хрватска, руска и чешка. Све те редакције заједно називају се **црквенословенски језик**.

Од XII века развија се и **српска ћирилица**, различита од ћирилица којима су се записивали други словенски језици.

Српскословенски језик употребљавао се пре свега као богослужбени језик (у црквеним обредима и књигама). Најзначајнији рукопис писан на српскословенском језику, а и једно од најважнијих дела српске културе, јесте *Мирослављево јеванђеље*. Написано је крајем XII века, има преко 350 страна и украшено је са око три стотине минијатура и украсних иницијала.

На српскословенском језику писана су и **житија** (животописи, биографије) – најважнији жанр тадашње књижевности. Прво сачувано српско житије јесте *Житије светог Симеона*, које је написао свети Сава. Српскословенским језиком писани су и разни натписи, а на њега су превођени и неки византијски законици.

Упоредо са српскословенским језиком, у писању се користио и **народни језик** – али не чист, него са примесама књижевног, српскословенског језика. На њему су писани текстови превасходно правне и

1. О српском језику

трговачке намене: повеље, оригинални српски законици, уговори, пословна писма итд. На таквом језику написан је и *Законик цара Душана*, донесен 1349. године, који одређује права и обавезе властеле и зависних сељака на целој територији српске државе. На језику блиском народном пишу се од XV века и витешки романи и летописи.

Писање на српскословенском и народном језику настављено је, али у знатно мањем обиму, и после пада српских држава под турску власт. Занимљиво је да је од краја XIV до половине XVI века, захваљујући угледу средњовековне српске државе, српски био један од дипломатских језика у југоисточној Европи: њиме су се у својој међународној преписци служили турски, као и мађарски и румунски владари.

Од средине XVI до краја XVII века у крајевима под турском влашћу писменост тавори: књижевни рад углавном је ограничен на црквене потребе и одржава се само по црквама и манастирима. Живљи књижевни рад одвија се само међу Србима у другим подручјима.

Како се развијао речник српског језика (3): позајмљенице из турског – турцизми

С владавином Турака у српски језик ушле су и речи из њиховог језика. Данас употребљавамо те речи често и не знајући да су страног порекла: *ѓарче, кајсија, циѓерица, ракија, марама, чарайа, чизма, ѓорба, јасѓук, душек, куѓија,*

У оквиру обележавања Године књиге и језика Креативни центар и Вукова задужбина издају *Граматику српског језика за основну школу* проф. др Душке Кликовац. Вукова задужбина објављује је као део *Данице* за 2011. годину, а Креативни центар као своје посебно издање. Ова граматика одобрена је од стране Министарства просвете Републике Србије и прихваћена за штампу од Савета за језик Вукове задужбине. Њена ваљаност у пракси већ је потврђена. Прилагођена је захтевима најновијег наставног програма, а намењена ђацима и свима онима у Србији и дијаспори који желе да боље упознају српски језик и развију језичку културу.

